

ו. חדר ההמתנה לאבדון

ההולנדים מרבים לקרוא. בכל ספריה פרטית וציבורית מזדנבים תורים ארוכים של מחליפי ספרים. וכל שנה, בתאריך קבוע, ישנו "שבוע הספר". בימים אלה עומדים סופרים ידועים ובלתי ידועים, ותיקים וחדשים, בבית מסחר גדול באמסטרדם, ומזכרים לכל דורש ספרים. יכול כל אדם לגשת אל הסופר ולהכנס איתו בשיחה ספרותית. כל שנה נקבע ספר מסויים כ"ספר הפרס" של שבוע הספרים. כלומר: כל אדם הקונה ספרים בערך למעלה מסכום מסויים, מקבל כתוספת חינם את "ספר הפרס" של השנה. ספר זה יוצא בהוצאה מיוחדת, ושם המתבר אינו מופיע עליו. בין הקוראים המגלים מי הוא המתבר מוגרלים פרסים, המתבטאים בספרים נוספים או בכסף.

יש להניח שקוראי ספר הפרס של שנת 1957 הופתעו במידה מסויימת. שם הספר הוא "ליל הגירונדיסטים"²⁴ והמתבר, כפי שנתגלה אחר כך, הוא ד"ר י. פרסר, פרופסור להיסטוריה באוניברסיטת אמסטרדם, שפירסם ספרים הסטוריים מדעיים, אך לא נחשב עד מועד זה בין כותבי הספרות היפה. נושא הספר — מתנה המעבר וסטריבורק. במתנה זה ובמתנה פוגט קובצו מרבית יהודי הולנד בזמן מלחמת העולם השנייה, ומשם נשלחו למחנה ההשמדה, לרוב — אושוויץ. אכן, ספר קודר במקצת בבחירה למתנה. בהקדמה מנמקים חברי הוועדה האחראית לבחירת הספר את החלטתם לבחור דווקא ב"ליל הגירונדיסטים". ההנמקה מסתמכת על טעמים שונים. הברירה נעשתה הן על סמך ערכו האמנותי-אסתטי של הספר, וכן על סמך חשיבותה של הבעיה הנדונה לכל העם ההולנדי. ההזדמנות להחזיר ידיעות על מאורעות המלחמה בתוג כל כך נרחב כקוראי "שבוע הספר" הרי היא ראויה לניצול. וכך הגיע "ליל הגירונדיסטים" לספרית כל הולנדי המתעניין בספרים.

"ליל הגירונדיסטים" נכתב בגוף ראשון. צעיר בן 27, ז'ק סואסו הנריק (השם מאויית על טהרת הצרפתית), ממשפחה ספרדית עתיקה, נכבחה ומתבוללת, מספר לנו את סיפורו, שעה שהוא יושב בצריף בו עצורים כל המיועדים למשלוח לאושוויץ. הכתיבה היא במיטב המסורת של סגנון זרם-ההכרה, כלומר, תיאור

הדברים כפי שהם עולים במוחו של הכותב: הסדר אינו חייב להיות כרונולוגי, אלא אסוציאטיבי. וכך פותח הרומן במילים מבולבלות ובמקצת. ז'ק מנסה להעלות בכתב את זכרונותיו, ואינו מצליח תחילה. מחשבות מנותקות עולות על דעתו, מילים הביטויים מסויימים מבלבלים ומציקים לו. רק לאחר כמה וכמה התלבטויות נכנס הוא, סוף סוף, למסלול הנכון. קשה עליו הכתיבה מבחינות שונות. אפשר לומר, כי שתי המויות מתרוצצות בקרבן, אם כי נוסחה זו פשטנית מדי לתיאור כה מעודן ומסובך כגיבור "ליל הגירונדיסטים". שתי דמויות אלה אינן אלא ז'ק ויעקב. ואין אנו בטוחים, מלכתחילה, מי יגבר על מי. ודאי, ז'ק הוא בעצם יעקב, כי ז'ק הוא יהודי. והראיה — ז'ק יושב בוטרבורק, מועמד בטוח למשלוח הבא לאושוויץ, מועמד בטוח להשמדה הכלייה. אך ראיה זו חיצונית. ז'ק אינו יושב בוטרבורק מתוך הכרה, מתוך רצון חופשי. הוא יושב שם כי הגרמנים קבעו שהוא יהודי. הכוכב הצהוב הוטבע על בגדיו — אך מה הוא שטבוע בליבו פנימה, מה הוא שטבוע בגבו נשמתו, מקום ישוב אין בו שלטון גרמני? "ז'ק" פונה אל הגיבור וקורא לו "יעקב"; אך הוא עושה זאת בהדגשה סרקסטית, בהסתייגות ואף בבוז. ז'ק הוא המספר את הסיפור, עם פניות צד שונות אל ושל יעקב.

כאמור, סגנון "זרם ההכרה" אינו מתנה סיפור כרונולוגי. סיפורו של ז'ק, בעיקרו, כרונולוגי, אך סיפור המעשה מלווה מחשבות ורפלקציות המבוססות על מאורעות ומאחרים יותר. הנעשה בעבר מקבל משמעות עמוקה יותר, באשר אנו יודעים כבר את תוצאותיו בהווה. ואף העתיד ברור, הגם שעוד לא נתגשם: מות, אבדון וכלייה. אין כל דרך אחת, לא לז'ק ולא ליעקב, ואף לא לכל האחרים: סוחר היהלומים בעל המיליונים ופושט היד; הרב והמתבולל; האם שגרשמה למפלגה הנאצית והאב המסתמך על יחסו הספרדי; הנערה האהובה הטהורה והזונה המופקרת; עבדי המחנה ושליטיהם מבני "המשטרה היהודית". כולם יסעו באותה רכבת, אם במאוחר ואם במוקדם. המזל, האושר, ההצלחה הגדולה — אינם נמדדים אלא בשבוע אחד, בשבוע אחד שבין משלוח למשלוח. ובאותו יום, באותה שעה, כל ישובע ושבוע מופיעה הרכבת ולוקחת את מטענה — את האנשים ההולכים למות. הרכבת...

"הרכבת היא השטן. כאשר מגיחה היא מן האפלה, עם פנסיה העמומים, כאשר מכריזה היא את נצחונה ועלינו בשריקה חדה, כאשר מחליקה היא באטיות ליד הרציף, ובנדנד ובחבטה, ולבסוף נעמדת בנשיפה חמה ורועדת, דומה היא לחיה קדמונית בעלת כוח בלתי משוער, דרקון מאגדה רעה. פתאום עומדת היא בלב המחנה, כאילו הועלתה במימרת אשף מן השאול."

וכך מתרקמים חיי מחנה המעבר, משבוע לשבוע, מרכבת לרכבת. לאמיתו של דבר, הרי הרכבת היא רק המערכה האחרונה במחנה התנועה המתחולל. שיאה של ההרמה הוא הליל האחרון של המועמדים למשלוח. בערב מקריאים את רשימת השמות, ועם שחר יוצאים הנדונים לדרךם. הלילה האחרון, ליל הלילות, כפי

שקורא לו ז'ק יעקב, הוא הנורא ביותר. בזמנו היה ז'ק מורה, ולימד את תלמידיו בבית הספר היהודי באמסטרדם על לילם האחרון של הגירונדיסטים שנדונו למיתה. אך מהו הליל, בכל תהפוכות ההיסטוריה, שאפשר להשוותו לליל המחכים לרכבת לאושוויץ, ליל החורג שבוע שבוע? לילות הווועה שבהיסטוריה היו חד פעמיים חולפים. אך הרכבת באה מדי שבוע. "הרכבת, הרכבת. היא באה והיא הולכת, אך בלתי נסבלת מביאתה העזיבתה היא הקביעות שבדרך. סערת, שלג, כפור; הרכת נוסעת. בעלי הברית שלנו מבלבלים צומתי רכבות ושלמים, הרוסים גשרים ומוסכי אווירונים, מתקנים ותומרים, אך הרכבת נוסעת. ושבתי באמסטרדם על משלוח כמה מאות יהודים, אך כאן משלחים ללא הפסק אלפים וכל אחד עושה את חובתו ואיש אינו מסרב. און אינו זו ובורג אינו מתרפה."

ישנם שני מיני סבל. טבל רוחני וסבל גופני. ישנם אנשים היכולים לעמוד בסבל גופני. אך אין כמעט אדם היכול לעמוד ביסורים נפשיים. הסבל הפסיכולוגי הוא נחשו של "ליל הגירונדיסטים". כי מחנה וסטרבורק הרי הוא, בעיקרו, חדר המתנה. כמובן שחיי המתנה אינם מצטיינים בנוחיות יתרה. האנשים דתוסים יחד, עובדים עבודות כפיה מסואבות, עומדים במסדרים מגיעים. משפחות מופרדות בכוח. אין סידורים סניטריים. אך — האנשים אינם נרצחים בוסטרבורק. הם רק עומדים בתור להשמדה. וכך הם נשברים בנפשם וברוחם עוד הרבה לפני שמגיע תורם. שחוקים ורצוצים הם ועולים לרכבת. איש מהם לא יגלה התנגדות.

על כל היסודות האלה אנו עומדים לא תוך כדי תיאור מסודר, אלא בעיון בשברי מחשבות, הרגשות, אירועים, המתרחבים, בסופו של דבר, לתמונה אחת. ומי הם שליטי המתנה? המפקד הוא גרמני, כמובן, ולו כמה עוזרים גרמניים. אך עיקר ההגלת המתנה מסורה לידי משגיחים יהודיים. "המלך הבלתי מוכתר" של מחנה וסטרבורק הוא זיגפריד ישראל כהן. ("זיגפריד, ככל יהודי גרמני, לפני ישראל, ככל יהודי גרמני מאז היטלר"); על פיו ישק דבר. הוא הוא העורך את הרשימה מידי שבוע, לפי המספר ששאופינגר, המפקד, גותן לו; המספר נמסר לשאופינגר מחלונות גבוהים יותר בהג; יתכן והמקור הוא בברלין עצמה; איש אינו יודע דבר לאשורו. ומהו תפקידו של ז'ק במחנה? ז'ק אינו אלא שליט של כהן. הוא בחר בדרך זו כדי להינצל מאותה רכבת, לביאתה הוא מחכה עתה, בכותבו את זכרונותיו. הדרך למעמד נשא זה אינה פתוחה בפני כולם; למזלו של ז'ק, היה מזרו של בנו של כהן ונשא חן וחסד בעיני הצעיר. הבן שלחו בדרך מיוחדת למחנה, שם הובא במישרין לשליט הכל יכול. שוב, אין אנו עומדים על השתלשלות זו מיד, אלא תוך ליקוט שוברי תאורים. וכאן, בעיקר, מתבטאת האמנות שבספר; מכאן נובע החושם העז והבלתי-אמצעי. סיפורו של "משתף הפעולה" קשה פי כמה מסיפורו של קרבן רגיל. רבות כאן הסכנות למספר: הן מבחינה אמנותית, והן מבחינה מוסרית. ב"ליל הגירונדיסטים" אנו נתקלים בסיפורו של אדם, החייב לעורר בנו רגשי השתתפות והזדהות;

וכאמור, אם המדובר הוא בסיפורו של אחד מאנשי "המשטרה היהודית" הרי הזהות זו קשה פי כמה. והנה כאן בחר הסופר בדרך הטובה ביותר: ז'ק אינו מבסס להצטרף, לעורר רחמים, להשפיע עלינו. הוא פשוט מספר, בצורה בלתי מסודרת ובלתי מכוונת, לכאורה, את זכרונותיו. אנו בשטפים, ע"י כך, באיורה המיוחדת של הכיבוש הגרמני ושל המחנה, מבלי לחוש בכך, ומחדדים את הנעשה בקנה מידה שונה לגמרי מן הרגיל. ז'ק עצמו אינו מתימר כלל להיות אדון לגורלו. והשתלשלות הענינים נכפתה עליו מבחוץ. אינו מתמרד ואף אינו שופט על המתרחש. אך התלטה אחת בלבד היתה משלו: לקבל את הצעת תלמידו, בנו של כהן. אך גם כאן קיבל את ההחלטה עקב כמה וכמה ארועים שנרחשו לפני כן.

אמרנו, כי סיפור המעשה הוא זכרונותיו של ז'ק יעקב. למעשה אין זה מדויק. אין כאן סיפור תולדות שלם, מן הילדות ועד ההווה. הזכרונות מתחילים מבית הספר היהודי בגיטו, לאחר הכיבוש הגרמני. משפט בודד פה והשם מעלה קו רופף, רחוק, מימים קודמים, מעולם אחר. אך אנו נמצאים לאורך הספר תחת שלטון גרמני — שלטון שהתחיל מקדמת דנא, כאשר כבר אין להעלות על הדעת מה שהיה לפני כן, ושלטון שימשך עד סוף הימים, — כי כל הנמצאים במחנה יחנקו בתאי הגזים של אושוויץ בטרם עת. שוב, משיג הסופר את מטרתו הרבה יותר, משהיה עושה זאת בביוגרפיה מקיפה, רחבת מימדים. "ליל הגירונדיסטים" הוא ספר דקיק וקטן, ואינו מתחרה במספר עמודיו ברומנים הכרסניים הביי-המכר, האהובים כל כך על מרבית הקוראים. עקב תכונתו זו נראה "ליל הגירונדיסטים" אוטנטי יותר, משהיה נראה לנו לו היה רב הקפי יותר. בכתיבה בגוף ראשון או בסגנון מכתבים קיימת תמיד תבעיה, במה לבחור: בדרך הקיצור, שהיא היא המתקבלת יותר על הדעת, או בדרך ההרחבה — ואז שואל הקורא את עצמו, באיזה מעשה ניסים הצליח המספר לדחוס מילים כה רבות להשימה שנכתבה משך זמן מוגבל ומוגדר. הבחירה תלויה בסוג הספר. כאן, בספר שלפנינו, חייב הרושם להיות אמיתי ככל האפשר, ועל כן נכונה היתה הבחירה בדרך המצומצמת. אף האהבה מופיעה ב"ליל הגירונדיסטים". בזמן היותו מורה בגמנסיה העברית, מתאהב ז'ק באחת מתלמידותיו, מבלי כל יכולת או אפשרות של הבעת רגשותיו. העלמותה של גיטו האהובה, העלמות אחת מרבות בימי הכיבוש, היא המשפיעה על ז'ק לקבל את הצעת כהן; שוב אין טעם בהוראה בבית הספר, או בכל התעסקות שהיא. יש לחפש עוגן הצלה כל שהוא. והנה מגיע היום ונינון מזדמנת ושוב לפני ז'ק. עתה שמה לא עוד גיטו, אלא שרה'לה. שרה'לה הוא השם בושימתו של כהן — ושימת הנוסעים לרכבת. את שרה'לה מחפש ז'ק על מנת להביאה לרכבת, מבלי להעלות על דעתו מי מסתתר אחרי השם. וכאשר הוא מגלה את הנערה האהובה? ז'ק מביא את גיטו אל הרכבת. הוא תומך בה בלכתה רועדת לצידו. והוא מספר לנו, כי מעולם לא אהבה כברגע זה. ומאין

לו עוד מילים לתאר את רגשותיו, הוא מעלה בזכרונו את צילי קינתו של רוול לגסיכה מתה. נינו נופלת לרגלי כהן ומתחננת על חייה, ללא התעיל. על ז'ק להרימה ולשאתה בזרועותיו לתוך הרכבת — הרכבת לאושוויץ. והוא עושה זאת. ללא מלה או תנועה מתמרדת; אולי אף במעין שיתוק. זהו סיפור אהבתו של ז'ק לנינון.

ולאחר זאת שואלים אנו את עצמנו: מה ידא בסופו של ז'ק? מה יוכל עוד לבוא אחר סיפורתה של נינון? במקום אחר שומעים אנו, כי אף את אמו לא יכול היה להציל מן הרכבת. אחד אחד עוברים מכרים מימים עברו — את כולם מביא הוא אל הרכבת. בחסך ממנו רק לשלוח את אביו — אביו נרצח ברחוב עוד לפני כן.

ובכל זאת — יש עוד פגישה הצפויה לז'ק-יעקב במחנה וסטרבורק, פגישה אשר מביאתהו, בסופו של דבר, למקום בו הוא נמצא עתה. מזדמן לפניו במחנה רב; לא רב מוסמך, אך רב בתוקף תפקידו והשפעתו. ירמיהו הירש קורא עם ז'ק את ספר התנ"ך. ומזר הדבר: המתבולל, איש המשטרה הגרמנית, מי שהביא את נינון בעצם ידיו לרכבת, מתחיל להתעורר מקפאונו הרוחני. מהו הכוח המחולל פלא זה? אין אנו עומדים על כך בבידור. אף ז'ק אינו מבין לאשורו את המתחולל בו. אם לפרש את הדברים בצורה פשטנית ביותר, הרי מראה אדם, השומר על שיעור קומתו המוסרית והרוחנית אף בליל העכור של מחנה וסטרבורק, הוא הוא המשכנע את ז'ק. נינון לא היתה אלא נערה חלשה, נשימת אפו הקרה של המות הקפואה את דמה. ירמיהו הירש הוא אישיות; והוא אינו מכויב אף בשעות הקשות ביותר, ואף בשעה בה הוא שומע את שמו נקרא ברושימת השמות למשלוח החודש. הוא אינו מאבד את שליטתו על עצמו אף בלילה האחרון.

"הוי ליל הלילות! לשוא מנסה אני לדמיין לעצמי, כיצד עברתי אותו פעם אחר פעם, והדבר אינו עולה בידי; לו היה זה ביכולתי, יתכן והייתי נופל ארצה מת. יכול אני רק לומר, שמאו לא שרד דבר ממני; אם חי אני עדיין, הרי זה הודות למה שנשגב ממני ושאיני יכול לקרוא בשם. ליל הזעם, ליל המשפט. בעצמי חייב הייתי לעתים להקריא את הרשימה בצריף ושלי ויודעני עדיין: השמות הראשונים הצטלצלו בדממה — האין לפני הבריאה לא היה יכול להיות דומם יותר. והיה דומה, כי התרשים מאויגים לי, העוורים מביטים בי, כולם מוקפאים בחוסר תנועה מוחלטת. הרשימה היתה אלפבתית, אך איש ולא סמך על כך לגמרי; ברגע שגמרתי, פרצה הסערה. ראיתי אנשים רוקדים, משתוללים משמחה, מונעים בכוח קדומים, נושקים איש לרעו ומגששים איש את רעו בצורה הגסה ביותר; ראיתי אחרים מתרוצצים כמטורפים, נופלים וקמים שוב ושוב, מתחבטים בספסלים, בשולחנות, בקירות, ונשארים מוטלים לבסוף, בועטים ומכים; ראיתי אישה, שנשכה את אחותה אשר שמה לא נקרא, כלומר, אשר ניצלה, בעורק הצואר,

בקר בהולנד ובפלנדריה

וגבר אשר ניקר את עיניו ממש לפני, ושעה שאחר ישב מרחק שלוש עשרה צעדים לפני הבכה משמחה. ראיתי זאת, בעצמי, לילות רבים של כליון. ראיתי זאת".

ומעשהו הגדול של ז'ק קורה בשועה שחרב נשלח אל הרכבת. כאשר כהן מכה את הכושל בגסות, מתפרץ ז'ק, ז'ק אשר נשא ובמו זרועותיו את אהובתו אל הרכבת: הוא סוטר על פניו של כהן, ומרים למען הרב מן הארץ את ספר התורה אשר נפל. ז'ק אינו יודע מה הניעו למעשה זה, כמוהו כאיבוד לדעת; הכל קרה כאילו מבלי רצונו. ועתה, בעקבות המעשה אשר עשה, מחכה הוא עצמו לרכבת הבאה — ושבוע ימים.

מעשה והלאה, אומרת לו ידידה מימים שעברו, שנודמנה לאותו צריף ומחכה לאותה רכבת, שמך — יעקב. אך שאלה אחת לך: מדוע סטר יעקב על פניו של כהן, זו בוכת העץ הריקנית, ולא על פניו של שאופינגר עצמו, האויב האמיתי? תזרתי על שאלה זו בפני הסופר עצמו, והוא ענה: — לו היה יעקב סוטר לשאופינגר, היה זה סוף יפה מדי וחלק מדי, ואילו אני נתכוונתי לכתוב רומן ריאליסטי. לריגורציה מושלמת של הבן האובד אין לצפות.

1958